

Hangi Tanzimat: Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes ve Muzaffer Sencer'in Tanzimat Yorumları Üzerine Bir Değerlendirme*

Mert Daban**

Giriş veya Mevcut Literatür Üzerine

Herhangi bir sosyal bilim çalışması ne kadar objektif olduğunu belirtse veya çalışmasında sadece kaynaklar üzerinden hareket ettiğini ifade etse de ister istemez yazarın metinde seçtiği örnekler, alıntılar yazarın dünya görüşü ve metodolojisi doğrultusunda metin içerisinde belli oranda yer alacaktır. Yazarın, döneminin düşünsel yapısından, yaygın araştırma konularından ve yöntemsel anlayışından kendisini tamamen soyutlaması pek mümkün değildir. Çünkü işin içinde “insan” olduğu için çalışmada hep bir farklılık olacak, çalışması mevcut araştırmalarla genel yapı itibarıyla benzese dahi küçük ayrıntılarda onun farklılığı ortaya çıkacaktır. Bu anlamda sosyal bilim metinlerine sadece bilgi veren çalışmalar olarak değil, aynı zamanda döneminin düşünsel izlerine taşıyan ürünler olarak da bakmak gerekir. Kısacası sosyal bilimcilerin eserleri hem dönem hem de kişiyle bağlantılı metinlerdir.

Tarihçiliğimizde Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet gibi dönemlerin nasıl değerlendirildiği üzerine literatürümüzde az sayıda çalışma bulunmaktadır. İlk çalışmalardan birisi Kurtuluş Kayalı¹ tarafından yazılmıştır. Kayalı çalışmasında 1940-1960'lı yılları arasındaki düşünürlerimiz tarafından yapılan Tanzimat yorumlarının karşılaştırmalı bir değerlendirmesini yapmıştır. Başka bir çalışma da Kâzım Yetiş² tarafından kaleme alınmıştır. Yetiş, burada tarihçi, edebiyatçı, sosyolog, siyaset bilimci gibi alanlarda yer alan araştırmacıların Tanzimat konusundaki görüşlerini; Tanzimat Fermanı'nın şartları ve ortaya çıkış sebepleri,

* Metni okuyarak, ufuk açıcı görüşlerini paylaşan arkadaşım Hasan Çatı'ya teşekkür ederim.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, mert_daban1994@hotmail.com

1 Kurtuluş Kayalı, “1940'lı Yıllar Düşünce Dünyası ve Tanzimat”, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989/2001, s. 109-110.

2 Kazım Yetiş, “Tanzimat Konusundaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 107-134.

Tanzimat Fermanı ve buna bağlı reformların psikolojisi, Tanzimat Fermanı ve buna bağlı reformların uygulanabilirliği, Tanzimat sonrasında oluşan siyasi, idarî, iktisadi, hukuki durum, Tanzimat devrindeki düalizm, Tanzimat'ın fikir ve kültür dünyamızdaki akisleri gibi beş başlık altında düşünürlerin görüşlerini toplamıştır. Yonca Köksal³ ise Tanzimat I: Yüzüncü Yıl Münasebetiyle (1940) ve Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (1994) kitaplarında yer alan makaleler üzerinden Tanzimat'la ilgili görüşlerin zaman içindeki değişimini incelemiştir. Son olarak da Coşkun Çakır'ın⁴ çalışması Tanzimat literatürü hakkında mevcut eserlerin kısaca içeriğinden bahsetmekte, bazı düşünürlerin bu dönem hakkında görüşlerine yer vermekte ve sonunda Tanzimat'la ilgili olarak geniş bir bibliyografya sunmaktadır.

Bizim çalışmamızda ise Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes ve Muzaffer Sencer'in önce tarih metodları üzerinde durulacak sonrasında ise Tanzimat-Tanzimat Dönemi (1839-1876) üzerine görüşleri değerlendirilecektir. Yapılan çalışmalardan farklı olarak önce bu üç ismin tarih anlayışlarına yer verilecek; ardından eserlerini niye yazdıkları, ne yapmaya çalıştıkları ve sonunda da hepsinin bir karşılaştırılması yapılmaya çalışılacaktır.

Hilmi Ziya Ülken (1901-1974)'de Tanzimat ve Tanzimat Düşüncesi

Bu bölümde, Hilmi Ziya Ülken'in Tanzimat'ın düşünce ve toplum hayatıyla ilgili düşünceleri üzerinde durulacaktır. Ülken, Türk düşüncesi içerisinde Tanzimat'ı önemseyen ve siyasi boyutunun dışında, Tanzimat'ın özellikle kültürel ve sosyal etkileri üzerinde duran ilk düşünürlerimizdendir. “Tanzimat'a Karşı”⁵ makalesinde pek çok tarihçi ve düşünürden önce Tanzimat Dönemi'nin genel bir değerlendirmesini yapmış, bu dönemin düşünce dünyamız üzerindeki etkilerine değinmiştir. Ülken'in asıl amacı tarih yazmak olmadığı hâlde tarihimizden geniş çıkarımlar yapmıştır. Onun burada cevap aradığı Batılılaşma meselesinin kökenlerini tespit etmektir. Hem tarihimizin hem de kendi döneminin (özellikle kendi toplumunun) bir meselesi olarak gördüğü bu durumu anlamak amacıyla tarihe yönelmiştir. Bilhassa Türk münevverlerin sorunları üzerinde durması onu tarihimizin içinde cevaplar aramaya götürmüştür. Asıl meselesi de ayrıntılar değil,

3 Yonca Köksal, “Tanzimat ve Tarih Yazımı”, *Doğu Batı*, s. 51, 2010, s. 193-214.

4 Coşkun Çakır, “Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C II/S. 1, 2004, s. 9-69.

5 İlk yayımlandığı yer bk. Hilmi Ziya Ülken, “Tanzimat'a Karşı”, *İnsan Mecmuası*, I/1, (1938), s. 7-14; “Tanzimat'a Karşı”, *Millet ve Tarih Şuru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 23-32.

ülkesi ve yaşadığı toplum hakkında genel bir bakış açısı elde etmektir. Bu pek çok tespitinde ayrıntıları göz ardı etmesine ve eldeki mevcut verileri bütünlüklü görüşlerin içine aktarmasına sebep olmuştur. Çalışmalarından ayrıntıları tamamen dışladığı da söylenemez. Görüşlerini desteklemek için kıyıda köşede kalmış denebilecek çalışmaları kaynak olarak kullanmıştır. Örneğin, ilerleyen bölümlerde ayrıntıları verilecek olan bir yemek kitabını. Yine “Tarihimizin Sosyolojik Tetkiki” makalesinde tarih çalışmalarında sadece ikincil eserlere değil, birincil kaynaklara da önem verilmesinin ne kadar gerekli olduğunu belirtmiştir. Bu ilgisi o sırada Osmanlı tarihinin birincil kaynaklarından olan şeriye sicilleri üzerinde araştırmalar yapan tarihçi Mustafa Akdağ'ı, Türk Sosyoloji Cemiyeti'nde alanıyla ilgili bir konferans vermesi için davet etmesiyle sonuçlanmıştır.⁶

Ülken, Batılılaşma konusuyla ilgili olarak meselenin nasıl çözüleceğine değil de asıl olarak “ne zaman başladı?” ve “nasıl bir aşamadan geçti?” sorularının peşinden gitmiştir. Bu gibi meselelerin içine girmesi onun tarihle daha derinlikli olarak uğraşmasına sebep olmuştur. Tanzimat üzerine çalışmalarında ilk önce konuyu, tarihsel somut gelişmelere değinerek başlatmıştır. Bilhassa *Türkiye’de Çağdaşlaşma* kitabında bunu görmek mümkündür. 1923-1948 yılları arasında çıkan yazılarını topladığı *Millet ve Tarih Şuuru* (1948) kitabında tarihimizi hem teorik olarak hem de bazı somut olaylar üzerinden irdelemiştir. Bu kitabın ağırlık merkezini de tarih şuuru olarak adlandırdığı meseleler oluşturmaktadır. Ülken'in burada savunduğu tez, “eğer bir tarih felsefesi mümkünse o varlık sebebini yalnızca ilim ve tabiat felsefesinden alabilir” görüşüdür.⁷ Bu görüşü savunmasının sebeplerinden birisi de “maddecî” ve “manacı” olarak adlandırdığı tarih felsefelerinden ayrıldığı içindir. Bu kitapta yer alan “Bir Tarih Felsefesi Mümkün Müdür?” makalesinde bu konuyu ayrıntılarıyla tartışmıştır.⁸ Asıl konumuz olan Ülken'in Tanzimat'ı nasıl tanımladığı ve düşünce dünyamızda nasıl değişikliklere sebep olduğuna geçebiliriz.

Ülken için Tanzimat, Karlofça Antlaşması'ndan (1699) beri Osmanlı Devleti'nin birbiri ardına gelen mağlubiyetlere son vermek amacıyla yaptığı girişimlerin bir sonucudur. Mevcut durumu düzeltmek amacıyla yapılan; ordunun ıslahı, Garp tekniğinin kabulü, Garp ilminin talimi gibi hareketlerle başlayan Garplılaşma akımı nihayetinde devletin imparatorluk halkına verdiği bir “charte” (senet) ile genel

6 Hilmi Ziya Ülken, “Tarihimizin Sosyolojik Tetkiki”, *Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji: Öğretim ve Araştırmalar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 62.

7 Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. X.

8 Bkz. Ülken, “Bir Tarih Felsefesi Mümkün Müdür?”, *Millet ve Tarih Şuuru* içinde, s. 213-242.

bir reform hâlini almaya başlamıştır. Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) tarafından Sultan Abdülmecid'e (1839-1861) teklif edilerek padişahla sadrazamın ortak kararıyla yayınlanan Gülhane Hatt-ı Hümayun'u sosyal yapının değişmesinden değil, daha ziyade dış etkilerin empoze etmesiyle doğmuştur.⁹ Bu dış tesir meselesi genelde 1940'lı yılların ve bilhassa 1940'ta yayınlanan *Tanzimat I* isimli ortak çalışmanın genelinde yaygın olan görüştür¹⁰ Dış tesir meselesine Ülken'in de ağırlık verdiği bu ve diğer makalelerin de kendisini göstermektedir.

Ülken'e göre Tanzimat (1839), Batılılaşma (Garplılaşma) adına yaptığımız ilk hamledir, bu hareket bizi medeniyetin eşığıne getirmiştir. Garp fikirlerinin kapıları Tanzimat ile açılmıştır.¹¹ Ona göre, bu hareket için 1839 yılı tek başına başlangıç olarak ele alınmamalıdır. Bu dönemin oluşmasının bir öncesi olduğunu da ifade etmektedir. Ülken'e göre 1839 yılında ilan edilen Tanzimat'tan çok önce fikir hayatımızda Garplılaşma eğilimleri kendisini göstermiştir. Bu yönden Garpla temas olayının başlangıcı Tanzimat değildir. Bu çeviri ve dönüşüm hareketinin kökenleri daha eskiye gitmektedir. Hatta Tanzimat dönemindeki bu çeviri hareketi, eski döneme oranla daha yavaşlamıştır. Ona göre, Tanzimat'tan önceki devirde yapılan çeviriler genelde coğrafya, tıp ve eczacılık hakkındaki uygulamalı alanlardan yapılan eserler olduğu hâlde Tanzimat Dönemi'nde ise ağırlıklı olarak askerlik, riyaziyat (matematik, hendese) gibi devlet ve ordu için gerekli eserler tercüme edilmiştir. Felsefe, mücerret (soyut) ilim ve edebiyat alanında pek tercüme faaliyeti olmadığını ifade etmektedir. Tanzimatçılar Montesquieu, Rousseau bilhassa 18. yüzyıl düşüncesine dayanmak istedikleri hâlde tercümeleri yeterli olmamış, böylece Batılı fikirlerin ülkeye sathi olarak yansıtılmasına sebep olmuşlardır.¹² Bu anlamda ise Tanzimat bir geçiş dönemi özelliği taşımamaktadır.¹³

Teknik gelişmelerle ilgili olarak ise Mühendishane'nin açılması, Batı matematiğinin okulların ders programlarına alınması düşüncenin prensiplerinde hiçbir değişiklik oluşturmamıştır. Bunların yeni ilmi ve mantuki sonuçlar getireceği düşünülmemiştir.¹⁴ Ülken'e göre, yeni gelen bu araçların sadece pratik eksiklikleri

9 Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat I* içinde, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 457.

10 *Tanzimat I* isimli kitapta Ömer Lütfi Barkan'ın yazdığı "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat", isimli makale diğer makalelerin birçoğunun aksine toprak hukukunda ki gelişmelerin kendi tarihimizde bir yeri olduğunu belirtir ve iç tesir meselesine ağırlık verir.

11 Ülken, "*Tanzimat'a Karşı*", s. 24.

12 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992, 3. bs. , s. 481.

13 Ülken, "Tanzimat'tan Sonra", s. 763.

14 Ülken, "*Tanzimat'a Karşı*", s. 25-26.

tamamlayacağı düşünülmüş, bunların toplumsal ve fikir hayatımızda oluşturacağı değişimler üzerine kafa yorulmamıştır. Burada yeni gelen bir fikir veya maddenin hayatımıza nasıl tesir edeceği meselesi esas olarak Ziya Gökalp'ten itibaren ağırlıklı olarak tartışılmaktadır. Ülken, geçmişle irtibatından dolayı Türkiye düşüncesinde Tanzimat'tan itibaren sorular ve sorunların peşinde olmuştur.

Onun düşüncesinde Batı medeniyetine doğru gitmekle modernleşmeyi ve imparatorluğun siyasi bütünlüğünü korumanın uzlaştırılmaz buhranı arasında kalınmış olunmaktaydı. Ülken'e göre bu dönemde devlet, kendi yaptığı reformların doğal sonuçlarından ilk önce kendisi rahatsızlık duymaktadır. Bu sonuçları durdurmanın sıkıntısı içinde kendi kendisiyle çelişik bir durum meydana gelmiştir. Örneğin, Tanzimat amaçladığı eşitlik ve hürriyet fikirlerini getirememiş, bunun için gayrimüslim halkına verdiği ayrıcalıklar, imparatorluğun parçalanmasına gidecek bir iç krizin başlangıcını oluşturduğunu ifade etmektedir.¹⁵ Bir nevi amaçlanan ile sonunda ortaya çıkan durum birbirinin tersi olarak meydana çıkmıştır.

Ülken'e göre, Tanzimat'ın eski ve yeniyi beraber kullanan düalist anlayışı hem kurumlar arasında hem de aydınların düşünce dünyasında ayrımlara sebep olmuştur. Böylece aydınlar arasında yabancılaşma ve birbirinden kopukluklar meydana gelmeye başlamıştır. Ona göre, bu düalizm Tanzimat mütefekkirlerinin fikirlerini hayli etkilemiştir. Sonuçta ise bu dönemin mütefekkirleri ya tamamıyla kendi toplumunun gerçeklerine kapalı bir içeriği olmayan bir Batılı ya da içine kapanmış ve şeklini kaybetmiş bir Doğulu'durlar. Bu ikili yapı birbirinden habersiz iki insan gibidirler. Aralarındaki derin uçurumdan habersiz olarak yaşamaktadırlar.¹⁶ Tanzimat aydınları bir süre sonra bu iki görüşü uzlaştırmayı denemişlerdir. Ülken'e göre, Şark ile Garbı uzlaştırmadaki maksat; maddi ve manevi yabancı nüfusunu önlemek ve askerî geri çekilmeyi engellemek amacını taşımaktaydı. Bu gerekçeyle de ilk önce ruhta Şarklı, teknikte ise Avrupalı olmak isteyen telifçi bir görüşle işe başlanmıştır. Çok geçmeden böyle bir telifin imkansızlığı anlaşılmıştır. Batı'dan Doğu dünyasına yeni fikirler yayılmaya başlamıştır. Sonuçta, Tanzimat esasta İslamcılık, şekilde ise Garpçılık yapan bir hareket hâlini almıştır.¹⁷ Düalizm yine var olmaya devam etmiştir. Tanzimat zihniyetini en iyi temsi eden kişi ise Namık Kemal (1840-1888) olmuştur. Namık Kemal'de beliren Garp medeniyetini yalnız şekil ve teknik olarak anlamaktan ileri gelen ve şekil ile esasın

15 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş*, s. 53.

16 Ülken, "Tanzimat'a Karşı", s. 25.

17 Hilmi Ziya Ülken, "Türk Milletinin Teşekkülü", *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008 s. 334.

kesin olarak ayrılacağına inanan bir düşünce sistemine sahiptir. Ülken'e göre, bu fikrin savunulacak bir tarafı olmadığını mevcut olaylar kanıtlamıştır.¹⁸

Tanzimat'ın düalizmi sadece düşünce alanında kalmamış, kendisine kurumlarda da yer bulmuştur. Bunun sebebi ise yenilik çabaları devletten geldiği için eski kurumlarının yanına yeni eğitim kurumlarını da devlet açmıştır. Beliren ikiliğin kökenleri Tanzimat'tan öncesine kadar gitmektedir. Örneğin I. Abdülhamid Dönemi'nde (1774-1789) yazılan bazı tıp kitapları Tıbb-ı Kadim ve Tıbb-ı Cedid olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁹ Başka bir örnek olarak da Mekteb-i Tıbbiye muallimlerinden Mehmet Kâmil Efendi'nin 1859 yılında yayınlamış olduğu *Melceü't-Tabbâhin* (Aşçıların Sığınağı) adlı yemek kitabını kanıt olarak verir. Ona göre, bu kitap konak ve evlere kadar ilerleyen değişimin önemli bir vesikası oluşturmaktadır. Yemek kitabının yazarı eserinde hayat şartlarının değişmesi yüzünden artık eski yemeklerin yeterli gelmediğinden ve yeni hayata göre Garplılardan yeni yemek pişirme yöntemleri alınması gerektiğinden bahsederek eserini bu amaçla yazdığını ifade etmektedir.²⁰ Ülken'in bu düalizmi açıklamak amacıyla verdiği iki örnek, o zamana kadar pek kullanılmamış kaynaklar üzerinden seçilerek yapılmıştır. Bir tıp kitabı ve bir yemek kitabı örneği tarihsel kaynağın çok farklı alanlardan seçilerek yapılabileceğine hem bir kanıt hem de o yıllarda tarihçilerimizin kullanmadığı kaynakları kullanmasıyla da tarihçi ve düşünürlerimizden bariz olarak ayrılmaktadır.

Ülken'e göre, Tanzimat Dönemi'nde yapılan yenilik çalışmaları yeterince etkili olamamıştır. Çünkü, Osmanlı saltanatının bünyesinde esas olarak bir değişiklik meydana getirilememiştir. Yapılan yenilik çalışmaları tepeden gelen emirlerle yapılmış, halkın da sadece bunlara uyması istenmiştir. Halka bir etkin bir rol verilmemiştir. Bunun dışında Tanzimat mütefekkeri anlaşılmamış olmanın buhranını taşımaktadır. Getirdikleri fikirlerin halk nezdinde anlaşılmadığını düşünmeleri onların kendi köşelerine çekilmelerine sebep olmuştur. Yani bu dönemin münevverinde bir ümitsizlik ve içine kapanıklık vardır.

Niyazi Berkes'te (1908-1988) Tanzimat ve Tanzimat Düşüncesi

Niyazi Berkes'in başyapıtı olan eseri *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'dır. Burada, 18. yüzyıldan itibaren cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen olayların hem anlatısı hem de tahlilini yapmıştır. Cumhuriyetin o günkü durumunu Osmanlı'nın son

18 Ülken, "Tanzimat'tan Sonra", s. 762.

19 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş*, s. 46.

20 Ülken, "Tanzimat'tan Sonra", s. 759.

dönemlerindeki tarihî olaylar üzerinden cumhuriyete gelişin ön koşulu olarak incelemiştir. Yoğun bir tarihî araştırma sürecinin sonucu ortaya çıkmışsa da asıl olarak bir tarih kitabı yazma amacıyla kaleme alınmamıştır. Berkes'in amacı aslında Cumhuriyet Dönemi'nin (yaşadığı dönemin) sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik yapısının meydana geliş sürecini tarihsel olarak anlatma çabası içindedir. Bu amacını şöyle ifade etmiştir:

“Bu yapıtın başta gelen amacı, sözü edilen yüzyıllar (18. yüzyıl başlarından cumhuriyetin kuruluşuna kadar) içinde geçen iç ve dış olayların nasıl zorunlu olarak bir ulus birimine dayalı Cumhuriyet rejiminin gelmesi doğrultusunda aktığını göstermektir... Bu araştırmada varılan sonuç, olayların kendilerini tarih süreci boyunca gözlemlenimin ister istemez vardığı sonuçtur... Ben Türk çağdaşlaşmasının geçmişinin inip çıkışlarına dayanarak bu yayımlanışın önsözünde yine ileri sürüyorum ki ne denli geri dönme çabaları olursa olsun hiçbir tarihsel oluşumu durduramayacaktır. Tersine, daha da ileriye itecektir. Bu yapıtı okuyun, kaç kez böyle geriye dönük çabalar olduğunu, kaç kez hepsinin saman alevi gibi sönerken daha ileriye doğru atılımlara yol açtığını göreceksiniz.”²¹

Berkes'e göre tarihimiz genel olarak ilerleme süreci yaşamaktadır. Gelişmelerin tarihimizdeki yerine bakıldığında karşısına onu engellemek isteyen kuvvetler ve karşıt grupların çıktığı olmuştur. Asıl olarak Osmanlı tarihi anlatılsa da amaçlanan Cumhuriyet Türkiye'sinin yaşadığı aksamaların kökenlerini anlatmak, sonuçta ise ilerlemenin galip geldiği mesajı verilmiştir. Esas olanın halkın tarih bilincinin canlı kalmasının sağlanması ve yaşadığı süreci dikkate alarak hareket etmesi gerektiğini hakkında şunları ifade eder:

“Toplumların bilinçliliğinin sürekli olarak anlam düzeyinde yaşatılması sağlanmadıkça, toplumlar maddi yaşam düzeyindeki tutum ve ilişkilerinde tutarlılık sağlayamazlar. O zaman ilkelerle olgular arasında bir ulusu gülünçleştirecek ya da trajikleştirecek boşluklar, tutarsızlıklar, çatışıklıklar başlar ve gelişir. Eski dönemlerde toplumlar tutarlılığı “gelenek” dediğimiz büyük tarihsel olguyla sağlardı. Çağımızın toplumları bu gelenek gücünden artık yoksunlaşmıştır. Çağdaş insan, geçmiş çağların insanı gibi gelenek gücünün rahatlığı, kendine özgü ussallığı içinde yaşayamıyor. Onun yerine özgürlüklerin atılımlarının sürekli savaşları içinde yaşamak zorundadır.”²²

21 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 14. bs., s. 13-14.

22 Berkes, *age.*, s. 551-552.

Yani tarihimize bilinçli bir irtibat içinde olmak ülkenin mevcut durumuna nasıl geldiğinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağıın önemi üzerinde durmuştur. Halk bu sayede ülkesine ve yapılanlara (bilhassa Atatürk devrimleri) daha iyi sahip çıkacaktır. Berkes'in yazdıklarını anlamaya ve değerlendirmeye çalışırken tarihimizin sorunları kadar kendi anlayışı doğrultusunda gördüğü meselelere de dikkat ederek okumak gerekir. *Türk Düşününde Batı Sorunu* çalışmasında zamanının sorunlarına tarihsel olarak bakılması gerekliliğiyle ilgili olarak:

“Türkiye'nin bugün karşılaştığı sorunlar, Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra kesin olarak gerçekleştirmeyi göze aldığı toplum ve uygarlık devriminin tamamlanmadan kalması yüzünden, İkinci Cihan Savaşı sonrasında gelişen gerici güçlerin yarattığı sonuçlardır. Bu sorunların niteliğini kavramak için bu devrimin geçmişini, onu durduran güçlerin neler olduğunu anlamak gerekir. Bu devrimin niteliğinin anlaşılması için de onu hazırlayan tarihsel akışı gözden geçirmeliyiz... Bunun için yazıların amacı, Türk evriminin tam bir tarihini yazmak değil, bu gelişimin ana sorunlarını yakalamak, bunların çözümlenmesi için yapılan girişimleri etkisizleştiren koşulları tanımaktır.”²³

Türkiye İktisat Tarihi' çalışmasında Osmanlı-Türk tarihinin politik temellerinden bahsetmektedir. Politik yapının anlaşılması Berkes'e göre iktisadi yapının anlaşılmasının ön şartlarından birisidir. Bu amacı için iki ilkeyi öne sürmüştür. “a) Tarihi sadece olayların hikâyesi olmaktan çıkarmak istemek, b) Tarihin akışı içindeki diyalektik sürecin iç gelişmelerinin ilmiklerini seçmek istemek.” olduğunu bu durumun böyle yapılmaz ise tarihin istenildiği gibi yazılabilen bir masal ya da uydurmaca olacağını belirtmiştir.²⁴ Yine ifade ettiği gibi tarihî olaylar onun nezdinde sadece kronolojiden ibaret değil, ibret alabileceğimiz anlamlarla yüklüdür.

Kayalî'ya göre, döneminde Berkes kadar Osmanlı Devleti üzerine tahlil yapan az entelektüel vardır. Tanzimat'tan itibaren ki tarihimize üzerine çalışan Şerif Mardin'in çalışmaları bile ilk dönemlerinde tahlilden ziyade tasvirdir. Hilmi Ziya Ülken'in yazdıklarının da betimleyici bir niteliği bulunmaktadır. Berkes'in yazdığı metinlerin daha tahlili nitelik taşımasının sebeplerinden birisi hemen her konuda taraf olması ve tahlillerinde kendi düşüncesini söylemesidir.²⁵

Berkes'e göre, Tanzimat'ın hazırlıkları ve düşünsel altyapısı esas olarak II. Mahmut (1808-1839) zamanından itibaren yapılmaya başlamıştır. Tanzimat'ın

23 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 7.

24 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 2. Cilt, Gerçek Yayınları, İstanbul 1975, 2. bs. , s. 5.

25 Kurtuluş Kayalî, “Niyazi Berkes”, *Türkiye'de Sosyoloji: İsimler ve Eserler 1*, Der: M. Çağatay Özdemir, Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s. 747.

ilan edildiği 1839 yılı bu birikimlerin toplanmasının bir sonucudur. III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut dönemlerini anlattığı bölümlerde bu birikime uzun uzun değinmiştir. Bu yüzden de Tanzimat Fermanı onun için aniden ortaya çıkmış yeni bir belge değildir. Tanzimat Fermanı, Berkes'e göre bir anayasa hatta kanun niteliği taşımamaktadır. Avrupa'da hükümdarların kendi yetkileriyle halkın hakları arasındaki ilişkilerde bazı değişiklikler yapacağını vadeden “*charte (senet)*” türünden bir belgedir. Yapılan değişiklikler de buna dayanılarak yapılmıştır.²⁶ Bu anlamda Tanzimat yeniliklerinin kendi tarihinden gelen devamlılıkları ve kökenleri bulunmaktadır. Tanzimat rejiminin amacı eski Osmanlı merkezîyetçiliğini de aşan bir bürokrasi devleti kurmayı amaçlamaktaydı.²⁷ Tanzimat'ın ilk yıllarında bu gibi amaçlarla yola çıktığını ifade etmiştir.

Berkes'e göre Tanzimat Dönemi aydınları Batı'nın “*Şark ilerleyemez kanısına karşı olarak ilerleyebilir, ilerlemelidir, ilerlemezse yaşayamaz*” düşüncesini benimseyerek yola çıkmışlardır. Ona göre, Tanzimat aydınlarının bu düşüncüyü kabul etmeleri ve faaliyetlerini bu görüşten hareketle yapmaları onları Müslüman ve Şark aydınlarından ayrılmalarını ve daha ileri bir seviyeye gelmelerine sebep olmuştur. Terakki (ilerleme) kavramını almadaki bu anlayışlarına rağmen, Tanzimat aydınları Avrupa uygarlığının esasını ve niteliğini anlamada bu kadar başarı gösterememişlerdir.²⁸ Tanzimat aydınları için uygarlık, toplum yapısıyla ilişkisi olmayan Avrupa'daki dükkanların vitrinlerinden alınıp kolayca buraya aktarılacak bir değer olarak kalmıştır.²⁹ Bunun sebeplerinden birisi de Tanzimat aydınlarının tam olarak neyi almaları gerektiğini ve medeniyet adına aldıkları bu unsurları ne dereceye kadar benimsedikleri meselesini anlayamamış olmalarında aramak gerektiğini ifade etmektedir. Bilhassa 19. yüzyılda Avrupa'yı görenler burada iki özelliği önemsediler. İlki bu uygarlığın kişiye sağladığı özgürlük ve mutluluk, ikincisi ise bunların devlete sağladığı güçtür. Berkes'e göre, bu uygarlığın bahsedilen iki özelliği Avrupa uygarlığından olmayan bir toplumda gerçekleşecek olsa bile biri diğerine karşı nitelikte olarak ortaya çıkacaktır. Bu onların bir çelişkisi olarak belirlemektedir.³⁰ Bu sebeple aydınlarda Batı medeniyetinin Avrupa toplumuyla zorunlu bir birlikteliğe sahip değillerdi. Aydınlar Batı uygarlığının alınmasıyla,

26 Berkes, *age.*, s. 214.

27 Berkes, *age.*, s. 244.

28 Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, 2. bs, s. 37.

29 Berkes, *Batıcılık*, s. 40-41.

30 Berkes, *age.*, s. 37-38.

Türk toplumunda temelli bir değişme başlayacağını anlayamamışlardır. Aydınların görünüşü görmedeki isabetlerine karşılık, temeli görmede yanılmışlardır.³¹

Bu olumsuzluklara rağmen Tanzimat Dönemi'nde aydınlar arasında edebiyat, dil ve basın alanında çağdaşlaşma hareketleriyle düşünsel yeni gelişmelerin ortaya çıkması sağlanmıştır. Bu eğilimler içinde üç tanesi öne çıkmaktadır. Bunların ilki “aydınlanma”, ikincisi “halka doğru” ve üçüncüsü ise “siyasal özgürlük” adı altında nitelenen gelişmelerdir. Aydınlanma, din ve geleneğin sağladığı alışkanlıkların yerine aklın ve Batı'nın bilimsel kriterlerinin öne çıkarılmasını ifade eder. Halka doğru anlayışıyla birlikte yönetici kesim ile halk arasında yakınlaşma başlamış, bunun sonucunda başta dil olarak birbirini anlamanın imkânları geliştirilmeye çalışılmıştır. Siyasal özgürlük eğiliminde ise mevcut yönetimin gücünün kırılarak tebaanın özgürlüğü idealinin belirmeye başlaması olarak kendisini göstermektedirler.³²

Berkes'in 19. yüzyıl Osmanlı reformlarında en çok üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de hukuktur. Ona göre, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hukuk kuralları artık Tanrısal hukuk alanından yavaş yavaş uzaklaşarak insan aklıyla oluşturulan hukuk alanına geçmeye başlamıştır. Bu sebeple de şeriat hukuku ile yeni kanunlar arasında meydana gelen tutarsızlığın ortaya çıkardığı sorunlarda artma olmuştur.³³ Berkes'in hukuka ilişkin değerlendirmeleri sadece mevcut kanunlar ve nizamnameler üzerinden gitmektedir. Hukukun pratik uygulamalarını dikkate almaması, Osmanlı hukukunun uygulamalarının bazen bulunulan bölgelere göre farklı olabileceğini görmesini engellemiştir.³⁴ *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın bazı bölümlerinde etkili olan seküler ve dinî olan ayrımı dönemin hukukuyla ilgili yorumlarında da görmek mümkündür. Yine Osmanlı anayasalarında halkın yerinin net olarak belirgin olmadığını ifade etmiştir. Ona göre yapılan kanun ve hukuk metinlerinde hükümdar veya hükümetin hangi toplumun ve sınıfın iradesine göre sınırlandırılacağı konusunda ilk anayasa metinlerinden itibaren bir netlik yoktur.³⁵ Berkes, anayasa da halk unsurunun yeterince belli olmamasından ve halka dönük bir tarafının olmamasından dolayı anayasa niteliği taşımadığını

31 Berkes, *age.*, s. 38-39.

32 Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 253.

33 Berkes, *age.*, s. 223-224.

34 Burada şeriat adı altında belirttiği düşüncelerin hepsi pratikte tamamıyla uygulanmamaktaydı. Şer'i kanunlar, devletin menfaatine zarar verebilecek durumdaysalar devlet yararı için gerekli hangisiyse o uygulanırdı.

35 Berkes, *age.*, s. 247.

ifade etmiştir. Bu anlamda anayasa metinlerinin altyapısı ve teorik çerçevesini eksik ve yetersiz bulmaktadır.

Berkes'e göre, Tanzimat Dönemi'ndeki ilerleme insan ve siyasal felsefenin kavramlarıyla karşılaştırılabilecek olan eserlerin verilmesiyle meydana gelmeye başlamıştır. Bu süreçte çeviriler yapılmış ama hukuk alanında yapılan çevirilerin ilerleme kaydedemediklerini belirtmektedir.³⁶ Hukuk alanının yeterince tanımlanmaması ve sınırlandırılmaması sadece padişahın kanunlarında yer bulmamıştır. Mevcut sorun yüzünden Yeni Osmanlılar da hukuki anlamda devrimci olamamışlardır. Berkes'e göre Ali Paşa'yı sadrazamlıktan ve Sultan Abdülaziz'i padişahlıktan indirmeyi amaçlamak devrimcilik demek değil ancak meşru egemenlikteki yanlışlığı düzeltmek olduğunu ifade etmiştir.³⁷

Muzaffer Sencer (1940-1995)'de Tanzimat ve Tanzimat Düşüncesi

Muzaffer Sencer, sosyoloji, siyaset bilim, bürokrasi, eğitim, inanç, yönetim ve tarih gibi pek çok alanda çalışmalar yayınlamıştır. Onun bu kadar farklı alanda eser vermesinin sebeplerini anlamak için çalışmalarını yaptığı dönemin gündeminde olan konu ve sorunlarını dikkate almak gerekir. Bu çalışmalar dönemin tartışılan meselelerinin ya arka planını göstermek ya da bir çözüm önerisinde bulunmak amacıyla verilen cevaplardır. Sencer'in yaptığı çalışmaları sadece akademik ve ideolojik olarak değerlendirmeye çalışmak, zamanın şartları içinde anlamlı olabilecek olan kaygı ve tutumları anlamayı zorlaştıracaktır.

Sencer'in tarih ile ilgili çalışmaları da diğer iki düşünür gibi sadece tarih anlatmak amacıyla yapılmış çalışmalar olarak düşünmemek gerekir. Onun tarihsel bir temelde yazdığı; *Dinin Türk Toplumuna Etkileri: Tarihsel Bir Yaklaşım* (1968), *Osmanlı Toplum Yapısı* (1969), *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri* (1971) kitapları ve bazı makalelerinin somut örnekleri ve kurgusal yapısı tarihimizdeki olgu ve olaylar üzerine inşa edilmiştir. Özellikle belirtilen kitapları Marksist anlayışa göre yazılmış araştırmalardır. Marksist anlayış özellikle Türkiye'nin zaman içinde yarı sömürgeleşmesi, toprak sistemindeki değişimlerden ve Tanzimat'ın ekonomik durumu konularında değindiğinde kendisini göstermektedir. Tanzimat'ı da asıl olarak ekonomi üzerinden açıklamış ve ağırlığı bu değişmeye vermiştir. Tarihsel yapıyı kurarken de en çok yararlandığı tarihçi Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan'ın, Osmanlı ekonomisi ve toprak sistemi üzerine yazdıkları, Sencer'in üzerinde hayli etkili olmuştur. Sencer'in belirtilen kitaplarının hemen hemen tümünde Barkan'ın

³⁶ Berkes, *age.*, s. 268.

³⁷ Berkes, *age.*, s. 292.

yazdıklarının etkisini görmek mümkündür. Özellikle Barkan'ın “*Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*”³⁸ makalesinden çalışmalarına sıkça atıflar yapmıştır. Bilhassa *Osmanlı Toplum Yapısı* kitabında Karl Marx'ın 7, Ömer Lütfi Barkan'ın ise 8 çalışmasını kaynak olarak kullanarak, ikisinin harmanlanması sonucunda ortaya bir metin çıkarmıştır.

Sencer'in üstünde durulması gereken önemli çevirileri de vardır. Mehmet Ali Şevki'nin (1881-1963) yazdığı bazı makaleler, Muzaffer Sencer tarafından Osmanlı Türkçesi'nden günümüz Türkçesi'ne aktarılarak, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleler* adıyla yayınlanmıştır. Emre Kongar'ın editörlüğünde yayınlanan, *Türk Toplum Bilimciler* isimli kitapta Mehmet Ali Şevki bölümü de tarafından yazılmıştır.³⁹ Şevki'nin üzerinde durması tesadüf değildir. Sencer, onun görüş ve yöntemlerini belli ölçüde kendisine yakın bulmuştur. İki yazarın araştırmalarında dönemin ve tarihimizin tartışılan konularını görmek mümkündür. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için tarih üzerinden hareket eden bir okuma yapmaktadırlar. Şevki ve Sencer için de dönemin sorunlarının kökenleri geçmişe kadar gitmektedir. Yani tarihsel devamlılık ilkesi çalışmalarının belirleyici özelliklerindedir. İkisinin çalışma konuları arasında toplum yapısı ve eğitim önemli yer tutmaktadır. Ayrıca sosyoloji ve tarih çalışmalarında beraber kullandıkları birbirinden ayrılmaz iki alandır.

Sencer, Ziya Gökalp üzerine yazısında Gökalp'in asıl öneminin Durkheim sosyolojisinden hareketle uyguladığı yöntem ve temsilcisi olduğu sosyoloji ekolünde değil, Türk ulusunun tarih ve sorunlarında yer alan özel olgu ve meseleleri temellendirişi üzerinde durulması gerektiğini ifade etmiştir. Gökalp'i anlamaya ve değerlendirmeye çalışırken kendisini hazırlayan koşullar ve zaman içinde bakılmasının gerekliliği üzerinde durmuştur.⁴⁰ Yaşanılan çağın özellikleri ve geçmiş birikime bakmak tipik olarak tarihçilerin kullandığı bir cümledir.

Dinin Türk Toplumuna Etkileri: Tarihsel Bir Yaklaşım isimli kitabında, İslam dininin günümüz Türkiye'sinde (1968) önemli ve tartışılan bir sorun olarak belirlediğini, bu sorunu aydınlatmanın ve çözmenin ilk aşamasının da İslam dininin Türk toplumu

38 Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*: 100. yıldönümü münasebetiyle, Maarif Vekaleti Neşriyatı, İstanbul 1940, s. 1-101; ya da “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, 2. bs. , s. 291-375.

39 Muzaffer Sencer, “Mehmet Ali Şevki”, *Türk Toplum Bilimciler 2*, Ed: Emre Kongar, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1988, s. 31-67.

40 Muzaffer Sencer, “Sosyoloji Kürsüsü'nün 50. Kuruluş Yıldönümünde Ziya Gökalp”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C 2/S..19, 1964, s. 280-283.

üzerindeki etkilerinin tespit edilmesinin gerekliliğini ifade etmiştir.⁴¹ Bu meseleye dönük olarak tarihimizden cevaplar aramaya yönelmiştir. Çalışmasının temel tezlerinden bir tanesi Türkiye ekonomik sisteminin zaman içinde günümüze kadar pek değişmemesinin sebebini İslam dini üzerinden açıklamıştır.⁴² Ona göre, Türkiye’de İslam, doğrudan ve dolaylı olarak etki meydana getirmiştir. Bu konuyla ilgili olarak şunları belirtmiştir:

“Türkiye’nin ekonomik yapısının günümüze kadar köklü bir değişiklik göstermeyişi, tarım ekonomisinin belirlediği dinin bir hukuk sistemi olarak fonksiyonunu sürdürmesine yol açmış ve tarımcı ekonominin ortam hazırladığı, dinsel bir nitelik taşıyan tutucu ve statik düşünce ve anlayışın kalıplarının kırılmasını geciktirmiştir. Bu bakımdan kabaca geçerlikte olan ve dinsel hukuk kurallarıyla aykırı düşmeyen yaygın üretim ilişkilerinin değiştirilmesinin, bu anlayışın sınırlarının aşarak laik bir temele olanak sağlayacağı düşünülebilir.”⁴³ fikrî çalışmasının tezlerinden birisini oluşturmaktadır.

Çalışmasının yöntemi “İşte bu incelemede, burjuva sosyolojisinin yönteminden öze ayrılan Marksist yöntem uygulanarak genel olarak din sistemleri ve özel olarak İslamlık, toplumların üretim sürecindeki nitelikler ve sosyal organizasyonlarına göre biçimlenen ideolojik yapılar olarak çözümlenecektir. Daha doğru bir deyişle din olgusu, genel anlamıyla bağımlı bir değişken olarak ele alınacaktır.” olarak ifade etmiştir.⁴⁴ Meseleleri 1960’lar Türkiye’inde tartışılan “Türkiye neden kapitalist olamadı?”, “Türkiye’nin hangi ekonomik sistem içinde yer almaktadır ve bu sürecin bir tarihî gelişimi var mıdır?” gibi sorular üzerine verdiği yanıtlardır.

Osmanlı Toplum Yapısı: Devrim Stratejisi Açısından adlı eserinde ise 1960’lı yılların düşün çevrelerinde tartışmalara sebep olan “*kır kesiminde feodal ilişkilerin egemenliği sorununun*” açığa çıkarılması için ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin altyapısını oluşturan Osmanlı toplum yapısının bir açıklamasının yapılmasının gerekliliğini vurgulamıştır.⁴⁵ Bilhassa 1960’lı yıllarda ağırlıklı olarak tartışılan Osmanlı toplum yapısının feodal veya ATÜT/ATÜB (Asya Tipi Üretim Tarzı/Birimi)

41 Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri: Tarihsel Bir Yaklaşım*, Sarmal Yayınları, İstanbul 1999, 3. bs, s. 5-8.

42 Sencer, *age.*, s. 224.

43 Sencer, *age.*, s. 224.

44 Sencer, *age.*, s. 24.

45 Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı: Devrim Stratejisi Açısından*, Ant Yayınları, İstanbul 1969, s. 324; İkinci baskısında kitabın ismi *Osmanlı Toplum Yapısı: Az gelişmişliğin Toplumsal Temeli*, Yöntem Yayınları, İstanbul 1973 olarak değişecektir.

yaklaşımlarından hangisine dahil olduğuna bir cevap arayışı içindedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin mülkiyet ilişkilerinin tarihsel süreç içindeki geçirdiği aşamayı ve Türkiye solunun bölünmesine sebep olan sorunlardan birisi olan “*feodal bir aşamanın tarihimizde olup olmadığı*” sorusu üzerinden o zamanın Türkiye'sinde tarımla uğraşan kesim arasında geçerli olan mülkiyet ilişkilerini açıklamayı hedeflemiştir. Dolaylı olarak da milli burjuvazi sorununa da değinmiştir.⁴⁶ *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri* eserinde 1969 milletvekili seçimi⁴⁷ öncesinde alan araştırması yaparak Türkiye'deki çeşitli kesimler arasındaki siyasal tercih ve davranışları etkileyen koşulları ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Araştırmasında “*siyasal davranışların sosyo-ekonomik nesnel karakterlere göre biçimlendiği*” tezini desteklemek için genel kuramlar ve tarihsel bir yapı üzerinden ilerlemiştir.⁴⁸ Sencer'in çalışmaları dönemin düşünsel ortamında yer alan konu ve fikirlerin izlerini taşıyan; tarih, ekonomi ve sosyoloji gibi alanların birlikteliğiyle yapılmış araştırmalardır.

Muzaffer Sencer'in de Tanzimat'ın oluşum süreciyle ilgili fikri, Tanzimat Dönemi'nin kökenlerinin III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde yapılan reformlarla hazırlandığı yönündedir. Bu reformlarla ilgili girişimlerin temellerini anlamak için de Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan Tanzimat'a kadar geçirdiği sürede toplumsal yapıdaki değişime ve bozulmalara bağlı olarak oluşmaya başlayan yönetimde aksamalar ve bozulmalarda aramak gerektiğini ifade etmiştir. Bu durumu düzeltmek için III. Selim zamanından itibaren çabalara girişilmiştir. Ona göre, bilhassa II. Mahmut'un merkezî bürokrasideki başarılı düzenlemeleri Tanzimat Dönemi'nde korunarak daha da ilerletilmiştir.⁴⁹ Sencer'in açıklamalarında asıl olan konulardan bir tanesi süreç yani tarihsel devamlılık meselesidir. Olay ve olgular onun yazılarında bir anda ortaya çıkmayan, şartların meydana getirdiği devlet ve toplum hayatında uzun etkileri olan süreçler olarak yer almaktadırlar.

Sencer'in Tanzimat Fermanı ve Dönemi hakkındaki tahlillerinde Tanzimat'ı ekonomik yapıda meydana getirdiği değişimlere özel bir önem atfetmektedir. Ona göre, Tanzimat Dönemi toprak sorunlarının Batılı hukuk kavramlarıyla ele alındığı

46 Sencer, age. s. 41, 329.

47 1969 milletvekili seçimleri, Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in oyların %46'sını alıp, 256 milletvekili, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün oyların %27'sini alıp, 143 milletvekili ve Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu'nun ise oyların %6'sını alıp, 15 milletvekili kazandığı seçimdir.

48 Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, Geçiş Yayınları, İstanbul 1971, s. 6.

49 Muzaffer Sencer, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler”, *Amme İdaresi Dergisi*, 17/3, Eylül 1984, s. 46-49.

bir devirdir. Tanzimat reformlarıyla yapılmak istenilen ıslahatlar liberal bir anlayışa ve sözde eşitliğe dayandırılmak istenmiştir. Ülkenin tarihsel şartları da dikkate alınmadığı için yapılan uygulamalar Batı sistemine uygun olarak düzenlenmiş, sonucunda ise toprak sisteminin durumu daha da kötüleşmiştir.⁵⁰ Sencer'e göre, Tanzimat ile Osmanlı toplumu bütünüyle Batı'nın ekonomik ve politik kontrolü altına girmiştir. Mirî toprak sistemi yavaş yavaş uygulamadan kaldırılmıştır. Tanzimat'ın ilanı 1839 ile 1858 yılına kadar olan zamanda mirî topraktan özel mülkiyete geçişin ilk aşamaları olmuştur. Özel mülkiyetin yaygınlaşmaya başlamasıyla da amacı pazara yönelik olan çiftlikler kurulmaya başlanmıştır.⁵¹ Yani Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'ni ham madde kaynağı ve pazar olarak gören Batı ülkelerince ve bunlara destek veren yerli azınlıkların can, mal, namus güvenliğini ve eşitliğini gerçekleştirmek; şeri hukukun tamamlayamadığı ticari sistem ve sorunlarını kapsayan bir dönem olmuştur.⁵² Kısacası, bu dönemdeki devlet ve toplum yapısındaki değişimler ona göre büyük ölçüde dış etkilerin bir sonucudur.

Onun üzerinde durduğu temel meselelerden birisi de Tanzimat'ın hukuki sisteminde yaptığı değişikliklerdir. Ona göre, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile imparatorluğun değişen ilişki yapısındaki yeni düzenin kurallarını yasallaştırmak ve devletin iyi yönetilmesini sağlamak amacıyla eski toplum yapısına yabancı olan ilişkilerin ihtiyaç duyduğu kuralları kapsayan bir kanunlaştırma sürecinin başlaması amaçlanmıştır.⁵³ Tanzimat Fermanı da esas olarak genel bir yasa özelliğine sahip olamamıştır. Çünkü, Tanzimat teokratik bir yapısı olan mutlak monarşinin yetkilerini hukuk kuralları ve yasalarla sınırlandırmayı amaçladığı hâlde bunu sağlayacak bir denetim sistemi geliştiremediği için niteliksel bir değişim de ortaya çıkmamıştır.⁵⁴ Sencer'e göre, bu değişimin gerçekleşmemesinin en büyük sebeplerinden birisi yeni koyulan kanunlarda şeri hükümlere yer verilmesidir. Çünkü Tanzimat Fermanı'nda da imparatorluğun çöküş nedeni "şeri şerife" uyulmamasına bağlamıştır. Yine Islahat Fermanı'nda (1856) hemen hemen aynı nedenlerle ilan edilmiştir.⁵⁵ Sencer, yaptığı tespitlerde dinî hükümler

50 Sencer, "Dinin", s. 109, 118.

51 Sencer, *Toplum*, s. 311, 314.

52 Sencer, *Siyasal Parti*, s. 14.

53 Sencer, "Atatürkçülük", s. 14.

54 Sencer, "Tanzimat Sonrası", s. 47.

55 Sencer, *Dinin*, s. 172. Sencer'in sadece metin yorumu bağlamında metne bakması, uygulamayı görmesini engellemektedir. Şeri Şerif ifadesi Tanzimat Fermanı'nda tam olarak tanımlanmadığı için, sadece dini bir anlamı temsil ediyormuş gibi okunması, yanlış sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir.

üzerinde fazlaca durmuştur. Hâlbuki belirtilen fermanların metinlerinde “şeri şerife” uyulmaması gibi dinî konuların eksik yapıldığı meselesi, fermanları yazan tarafından açıkça söylenemeyen meselelerin, dinî terimler kullanılarak (bu terimler çok geniş anlamlara gelebilmekte, içine pek çok konu sığdırılabilmektedir.) ahaliye anlatılmak amacını taşımaktadır.

Onun, Tanzimat’ın kültürel ve düşünsel hayatımız üzerindeki etkilerine de değindiği görülmektedir. Sencer’ e göre, Tanzimat’la başlayan düzenlemelerin Fransa örneğine göre uygulanmaya başlanması, devletin düşünce ve edebî yaşamında büyük oranda Fransız etkisinin ülkeye girmesine sebep olmuştur. Fransız etkisiyle Osmanlı aydınları, Fransız kültür ve kavramları üzerinden düşünmeye ve toplumu tanımaya çalışmışlardır. Aydınlar hem Osmanlı’nın durumuna hem de Doğu sorununa çözüm ararlarken Fransız İhtilali’nin sağladığı özgürlük, eşitlik gibi imkânların Batı’yı mevcut güçlü durumuna getirdiği yönünde bir eğilim kazanmalarına neden olmuştur. Böylece aydınlarımız mutlak monarşinin ülkenin gelişmesindeki en büyük engellerden birisi olduğu yönünde bir etki uyandırmıştır. Mutlak monarşinin etkisinden daha özgürce bir anayasal sisteme geçmek için halkın desteğine başvurmaları gerekirken bu çabaları belli bir grupla sınırlı kalmıştır.⁵⁶ Fransa örneğiyle bizim aramızdaki farklılaşma da buradan kaynaklanmaktadır. Onlar hareketlerine halk desteği sağlamışlar biz ise bundan yoksun kalmışız. Böylece yapılmaya çalışılan yenilikler küçük bir aydın grup dışında bir etki yapmayarak kalıcı temeller oluşturamamıştır.⁵⁷

Ona göre, düşünce alanında pek aşama kaydedilmemesinin tek sebebi Avrupa’dan gelen düşünsel akımların ülkede yer edinemeyip sathi kalmasında aranmamalıdır. İmparatorluk içinde karşıt güçlerin çatışması da bu sürecin ilerlemesine engel olmuştur. Örneğin, Hüsrev Paşa’nın (1756-1855) kimliğinde temsil edilen eskinin sürdürülmesi taraftarları ile Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) öncülüğündeki yeniliklerin yaygınlaştırılmasından yana olanlar arasında ileri düzeyde görüş ayrılıkları olmuştur. Tanzimat, bu eski ile yeninin bir arada yaşadığı uzlaştırıcı bir zaman olmuştur.⁵⁸ Buradan da anlaşılacağı gibi eski-yeni çatışması yani ikili bir zıtlaşma sorununun altı çizilmektedir.

56 Sencer, *age.*, s. 173-175.

57 Sencer, “Tanzimat Sonrası”, s. 51.

58 Sencer, *agm.* s. 46-47.

Sonuç

İncelemeye çalıştığımız üç düşün insanı da tarihle yoğun bir bağlantı kurmuşlardır. Yaşadıkları zamanın sorunlarının kökenlerini aramaya yönelmişler, bu durum onların tarihe yönelmelerini sağlamıştır. Yaptıkları değerlendirmelerde günümüz Türkiye'sinde pek çok sorunun kaynağının Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet çizgisi üzerinden geldiği konusunda hepsi mutabıktır. Çünkü onlar için tarih bireyin hayatında, toplumda ve kurumlarda hâlâ devam eden bir etkiye sahiptir. Bu anlamda üç yazar için de tarih durağan değil, etkisi günümüzde hâlâ devam eden bir olgudur. Asıl çalışma alanları tarih olmasa da ikincil kaynakları okuyup analiz ederek tarihimizin zannedildiği gibi büyük bir toplumsal değişme içinde olmadıklarını pek çok tarihçiden önce dile getirmişlerdir. Hepsisi de Tanzimat'ın birden ortaya çıkmadığını; III. Selim zamanından itibaren bilhassa da II. Mahmut'la ağırlık kazanmaya başlayan çabaların bir ürünü olarak geliştiği noktasında ortak kanaate sahiptirler.

Anlatmaya çalıştığımız üç yazar da eserlerini sadece tarih kitabı yazmak amacıyla kaleme almamışlardır. Hilmi Ziya Ülken, Garplılaşma meselesinin kökenlerini tespit için tarihe yönelmiştir. Niyazi Berkes, Türkiye'de çağdaşlaşmayı yazdığı yıllarda ülkenin kötü gidişatının ümitlerimizi kırmaması gerektiğine, bunun gibi örneklerin tarihimizde pek çok defa meydana geldiğini ve sonunda ilerlemenin muvaffak olduğunu tarihimiz üzerinden göstermeyi amaçlamıştır. Muzaffer Sencer ise ağırlıklı olarak 1960'lı yıllarda tartışılan; Osmanlı toplum yapısının temel niteliğinin ne olduğuna, dinin özellikle hukuk ve ekonomimiz üzerindeki etkisinin tarihimiz içinde nerede durduğunu ve bunun sonuçlarını anlatmak istemiştir. Bu nedenlerden anlaşıldığı ölçüde dönemin güncel tartışmalarına cevaplar arama ve sorun merkezli yaklaşım onların ortak özelliklerindedir. Çalışmalarının altyapısında güçlü bir tarih birikimi ve düşüncesi taşımaktadırlar.

Niyazi Berkes ve Muzaffer Sencer'in çalışmalarında yoğun bir Ömer Lütfi Barkan etkisi vardır. Berkes'in incelemelerinde sıklıkla yararlandığı *Tanzimat I* isimli kitapta en iyi makalenin Barkan'ın Tanzimat'ın toprak sistemi ve 1858 tarihli arazi kanunnamesini değerlendiren makalesi olduğunu söylemiş, çalışmalarında bu makaleye pek çok kez atıfta bulunmuştur.⁵⁹ Sencer de eserlerinde Barkan'ın yazdıkları üzerinden hareket etmiştir. Tarihsel malzemesini buradan alarak

59 Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I: Yüzüncü Yıl Dönümü Münasebetiyle*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1940, s. 321-421; Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 250.

Türkiye'nin geçirdiği değişimde ağırlığı toprak ve ekonomi bağlantısı üzerinden yapmıştır. Sencer'in, Berkes'e yönelik olumlu değerlendirmeleri de olmuştur. Sencer, Berkes'in Osmanlı toplum yapısının bir sınıflandırmasını yapmadığını; "Doğu veya Asya" tipine ilişkin terimleri kullanmakla birlikte dağınık bir çözümleme yaptığı için eleştirmektedir.

Uzlaşma sağladıkları ortak noktalardan birisi de Tanzimat Dönemi'nde Batılı dünya görüş ve ilkelerinin sathi bir şekilde algılanmış olduğudur. Yeni gelen düşüncelerin karşılığı oluşturulamadığı için bir getirisi olmamış bilakis mevcut düşünce ile çatışma içine girmiştir. Bu sebeple de dönemin düşünce ve kurumlarında eski ile yeni beraber varlığını sürdürmüştür. İkisinin de beraber devam etmesi birisinin tam olarak gelişmesini engellediğini ifade etmişlerdir. Hepsi de bu düalizmin farklı yönlerine dair örnekler sunmuşlardır. Tarihçilerin genelde kurumlar üzerinden verdikleri kanıtların; edebiyat, felsefe ve sanat gibi alanlara yayılmasını sağlamışlardır. Türkiye'de düşünce tarihçiliğinde ve tarih yazımında uzun zaman hâkim olacak düalist yaklaşım bunlar sayesinde uzun zaman tarih ve düşünce alanına hâkim olacaktır. Bu kişilerin sadece bir düalist bakış açısından hareket etmeleri mevcut düşünceleri iki kalıp içine sıkıştırmalarına sebep olmuştur. Son olarak incelediğimiz üç düşünce insanı için de bir arayışın içinde oldukları söylenebilir.

Kaynaklar

- Berkes, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, C II, Gerçek Yayınları, İstanbul 1975.
- Berkes, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Çakır, Coşkun, "Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C II/S. 1, 2004, s. 9-69.
- Kayalı, Kurtuluş, "1940'lı Yıllar Düşünce Dünyası ve Tanzimat", *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989/2001, s. 109-110.
- Kayalı, Kurtuluş, "Niyazi Berkes", *Türkiye'de Sosyoloji: İsimler ve Eserler 1*, Der: M. Çağatay Özdemir, Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s. 739-752.
- Köksal, Yonca, "Tanzimat ve Tarih Yazımı", *Doğu Batı*, s. 51, 2010, s. 193-214.
- Sencer, Muzaffer, "Sosyoloji Kürsüsü'nün 50. Kuruluş Yıldönümünde Ziya Gökalp", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C II/S. 19, 1964, s. 280-283.
- Sencer, Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı: Devrim Stratejisi Açısından*, Ant Yayınları, İstanbul 1969.
- Sencer, Muzaffer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, Geçiş Yayınları, İstanbul 1971.
- Sencer, "Atatürkçülük ve Toplumsal Değişme", *Amme İdaresi Dergisi*, XIV/4, Aralık 1981, s. 13-39.
- Sencer, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, XVII/3, Eylül 1984, s. 46-71.
- Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri: Tarihsel Bir Yaklaşım*, Sarmal Yayınları, İstanbul 1999.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Tanzimat'tan Sonra Batılılaşma Hareketleri", *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1940, s. 757-775.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.

lken, Hilmi Ziya, “Tanzimat’a Karşı”, *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İŐ Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 23-32.

lken, Hilmi Ziya, “Türk Milletinin Teşekkülü”, *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İŐ Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.

lken, Hilmi Ziya, “Hilmi Ziya Ülken, “Tarihimizin Sosyolojik Tetkiki”, *Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji: Öğretim ve Araştırmalar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 60-63.

Yetiş, Kazım, “Tanzimat Konusundaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 107-134.